

Het compromis 2.0.

De meerwaarde van het uitruilprincipe voor de Nederlandse en Belgische politiek

Nicolas Bouteca en Bart-Jan Heine

Compromissen werden lange tijd beschouwd als het belangrijkste ingrediënt voor het welslagen van de Belgische en Nederlandse pacificatiedemocratie. De kunst om elkaar in het midden te vinden werd door politici, maar ook door politieke wetenschappers (Lijphart, 1977) en analisten als ideaalbeeld naar voren geschoven. Koen Koch omschreef dit een beetje jammerend maar treffend in een opiniestuk over het beleid van het tweede kabinet-Kok (1998-2002), waarin liberalen en sociaaldemocraten samen zaten: “De kleur van politiek succes in Nederland is niet paars, maar grijs” (Koch, 1999).

Diederik Samsom (PvdA) en Mark Rutte (VVD) tartten tijdens de kabinetsformatie eind 2012 deze politieke wetmatigheid door niet langer een compromis na te streven, maar elkaars standpunten te gaan uitruilen. Ze besloten om een regeerakkoord te schrijven waarin ze elkaar “iets gunden”. In plaats van een grijs compromis te sluiten, gaven ze elkaar de ruimte om voluit te scoren op de thema’s die ze belangrijk vinden. Het totaalpakket met enkele duidelijke liberale en sociaaldemocratische strijdpunten moest op zichzelf een evenwichtige *package deal* vormen, zonder evenwel op elk domein van het regeerakkoord in het midden tussen liberalen en sociaaldemocraten te landen.

Vanuit België werd meewarig gekeken naar de Nederlandse uitruil. De fascinatie voor de Belgische compromiskunst lijkt elk debat over een eventuele alternatieve benadering op voorhand uit te sluiten. Met verwijzingen naar onder andere de koningskwesitie (1950), die het land zeer sterk verdeelde en bijna op een burgeroorlog uitdraaide, wordt maar weinig ruimte gelaten om *out of the box* te denken over de manier waarop kiezers verzoend kunnen worden met het beleid dat uit coalitieregeringen voortvloeit. Nochtans laten juist de moeizame Belgische kabinetsformaties, het wereldrecord formeren (541 dagen!) dat voorafging aan de regering-Di Rupo I en de terugkerende problemen om de federale begroting op tijd rond te krijgen, zien dat het grijze compromis misschien niet langer het meest geschikte besluitvormingsmodel is. Toegeven op het eigen programma wordt immers in toenemende mate, in zowel België als Nederland, als electoraal onaantrekkelijk gezien.

In dit essay wordt het uitruilprincipe op zijn waarde getest. Daarvoor zal het uitruilprincipe in de eerste plaats in een breder politiek-wetenschappelijk kader worden geplaatst. In tweede instantie zal er aan de hand van een voorlopige analyse van de Nederlandse casus worden nagegaan hoe dit nieuwsoortige compro-

mis in de praktijk werkt. Vervolgens bekijken we in hoeverre het uitruilprincipe een alternatief is voor de Belgische politiek. In een laatste paragraaf evalueren we de meerwaarde van het uitruilprincipe voor de Lage Landen en bekijken we of dit te verkiezen valt boven het compromis.

1. Desillusie van het compromis

Volgens sommige Belgische politici en politicologen was er niets nieuws onder de zon toen de methode ter sprake kwam die aan de basis lag van het Nederlandse regeerakkoord: het is niets meer of minder dan een compromis à la Belge, luiden de commentaren (Tobback, 2012; Hooghe, 2012). Het uitruilprincipe is echter meer dan semantiek. Het Nederlandse regeerakkoord onderscheidt zich fundamenteel van een traditioneel compromis, waarbij de partijen elkaar op elk issue ergens in het midden vinden. Rutte en Samsom wilden een dergelijke grijze tekst vermijden. Zo ruilden bijvoorbeeld de liberalen een strikt begrotingsbeleid tegen nivellerende maatregelen. De Nederlandse ruiloperatie is meer dan een andere naam voor een klassiek compromis: het is een regeerakkoord waarin gepoogd is om op een zeer duidelijke en transparante wijze aan te geven wie wat binnenhaalde voor zijn kiezers. Het lijkt dan ook onterecht om het uitruilprincipe te herleiden tot een pure marketingoperatie, temeer omdat de keuze van Samsom en Rutte om

elkaar wat te gunnen niet zomaar uit de lucht kwam vallen, maar gebaseerd is op argumentaties die ook in het academische debat omtrent de consensusdemocratie terugkeren. We onderscheiden vier voordelen die de keuze voor een uitruil, althans in theorie, zouden kunnen rechtvaardigen.

Voordeel I: uitruilen leidt tot snellere formaties

Al vrij snel werd duidelijk dat het uitruilen de regeringsvorming zou kunnen versnellen. Formaties in de Nederlandse en Belgische pacificatiedemocratieën duren doorgaans vrij lang. Dat komt doordat beide partijssystemen sterk versnipperd zijn en er de nodige evenwichtskunst en geduld aan de dag moeten worden gelegd om compromissen uit te werken. Een lang formatieproces wordt niet alleen door Rutte en Samsom als problematisch gezien, ook politieke wetenschappers beschouwen het steevast als een van de grote nadelen van het meerpartijensysteem (Caramani, 2008, p. 331). Lange formaties staan immers een snelle aanpak van de problemen van de burgers in de weg. Zeker in tijden van economische crisis is dat problematisch, omdat burgers dan meer dan ooit een daadkrachtig regeringsbeleid verwachten. Dat bleek bijvoorbeeld zeer duidelijk in België bij de aanslepende gesprekken na de verkiezingen van juni 2010. De onvrede met de politieke impasse draaide in januari 2011 uit op een betoging, waarbij tienduizenden Belgen de vorming van een regering eisten.

Voordeel II: uitruilen maakt grotere hervormingen mogelijk

Het uitruilen schept ten tweede de mogelijkheid om bepaalde politiek gevoelige dossiers stevig te hervormen. Door dossiers uit te ruilen kan een klassieke val van een meerpartijensysteem worden vermeden, namelijk de keuze voor suboptimale oplossingen (Devos & Steyvers, 2012, p. 292). Klassieke compromissen hebben het nadeel dat noodzakelijke beleidskeuzes soms uitblijven, omdat er altijd naar een evenwicht gezocht moet worden tussen coalitiepartijen. Dat de vereiste hervormingen daarbij niet altijd doorgang vinden, is immers ondergeschikt aan de zoektocht naar een stabiele meerderheid.

Voordeel III: uitruilen leidt tot grotere herkenbaarheid voor de kiezer en vergroot de geloofwaardigheid van politici

Het coalitiesysteem heeft het grote nadeel dat kiezers zich vaak niet meer herkennen in het gesloten regeerakkoord (Devos & Steyvers, 2012, p. 292). Door de grijze compromissen kan bij kiezers de indruk ontstaan dat zij niet worden gehoord. Want waarom trekken ze naar de stembus als na de regeringsonderhandelingen blijkt dat er nog maar weinig overblijft van het programma waarvoor ze gestemd hebben? Compromissen zijn op die manier een succesrecept om een afkeer voor politiek te ontwikkelen. Uitruilen zou daarentegen de geloofwaardigheid van de politiek kunnen vergroten.

Ten tijde van de verzuiling en de daarmee gepaard gaande electorale stabiliteit was dit geloofwaardigheidsprobleem lange tijd niet van toepassing op de Lage Landen. De achterban van politieke partijen werd gekenmerkt door passiviteit (Lijphart, 1977). Ook al marchandeerde de partij er op los, de kans dat een kiezer in de hoogtijdagen van de verzuiling op een andere partij zou stemmen was vrijwel nihil. Die tijd is al decennia voorbij. De huidige politici moeten het doen “zonder de verzuiling als cruciaal hulpstuk” (Huyse, 2013). Vandaag wisselen kiezers moeiteloos tussen partijen. Van passieve volgzzaamheid is geen sprake meer. Daardoor komt de oude kunst van het compromissen sluiten met grotere electorale risico's dan in het verleden. In dat opzicht zou uitruilen een oplossing kunnen bieden, omdat het veel duidelijker dan een klassiek compromis aangeeft wat partijen voor hun achterban hebben binnengehaald, waardoor kiezers op het einde van de rit minder ontgoocheld achterblijven.

Partijen zouden kiezers natuurlijk de desillusie van het compromis kunnen besparen door een *centripetale competitie* te voeren. Politieke partijen anticiperen dan, voorafgaand aan verkiezingen, op de komende samenwerking met andere partijen. Zij matigen hun toon tijdens de campagnes, houden rekening met elkaars gevoeligheden en staan een zakelijke en pragmatische politiek voor. Een dergelijke attitude van elites zou de postelectorale ontgoocheling kunnen temperen, indien een op consensusvorming en samenwerking gerichte politiek de norm is. Vanuit de democratietheorie bekeken kan het bovendien aantrekkelijk zijn als de program-

matische verschillen niet te groot zijn. Zo dragen partijen bij aan de stabiliteit van het democratische bestel. Partijen kunnen snel formeren en meerderheden gaan niet gebukt onder de constante dreiging om ten val te komen als gevolg van onoverbrugbare meningsverschillen (Volkens & Klingemann, 2002, p. 143). Het Belgische en Nederlandse politieke bedrijf lijkt dezer dagen echter niet in het model van pacificatiepolitiek én consensusvorming te passen en te kiezen voor de weg van de polarisatie (Bouteca, 2014; Pennings & Keman, 2008).

Voordeel IV: uitruilen creëert ruimte voor ideologische profilering

In periodes van polarisatie lijkt het uitruilen geschikter dan het klassieke compromis. Het laat partijen wellicht beter toe om inhoudelijke verschillen te benadrukken. Want net zoals er electorale en democratische argumenten zijn voor een consensusgerichte politiek, zijn er uit de academische literatuur motieven te destilleren voor een centrifugale competitie.

Zo schrijft de democratische theorie partijen voor om burgers alternatieve beleidsopties voor te leggen (Schmitt, 1932). Want als alle partijen hetzelfde voorstellen, heb je als kiezer geen mogelijkheid het beleid te sturen. Het gevaar is dan onverschilligheid of zelfs vervreemding van het politieke spel (Bartolini, geciteerd in Volkens & Klingemann, 2002, p. 143; Van Thijn, 1967). Tot die conclusie kwam in 2009 ook de Raad voor het openbaar bestuur (ROB), die het Nederlandse parlement en de regering adviseert over het

beter functioneren van de overheid: "Politieke partijen moeten de neiging onderdrukken om op voorhand het politieke centrum en de politieke consensus op te zoeken om daarmee iedereen te vriend te houden, omdat zij daardoor op den duur voor niemand meer herkenbaar zijn en niemand meer aan zich zullen binden" (ROB, 2009, p. 65).

Inhoudelijk polariseren lijkt niet alleen belangrijk te zijn vanuit een goede werking van de democratie; ook vanuit electoraal oogpunt valt iets te zeggen voor deze strategie. Aanhangers van het richtingmodel van partijcompetitie (Rabinowitz & Macdonald, 1989) beweren bijvoorbeeld dat partijen hun electorale kansen verhogen als ze net iets extremer zijn dan hun concurrenten zonder de grens van het aanvaardbare te overschrijden. De N-VA lijkt in Vlaanderen de incarnatie van dit principe: communautair op het randje zonder separatisme in de mond te nemen, wat betreft immigratie net braaf genoeg om niet zoals Vlaams Belang aan de zijlijn te moeten blijven roepen en sociaaleconomisch net iets brutaler dan de liberalen zonder basale sociale rechten te betwisten. Kiezers houden er volgens het richtingmodel dus van dat de partijpolitieke posities scherp worden neergezet. Vooral 'nieuwe' partijen lijken daar graag op in te spelen door de zuivere leer te verkiezen boven een amorf verhaal. Maar ook traditionele politici zoeken vanuit strategisch oogpunt steeds meer de polarisatie op (Bouteca, 2014). De moderne politieke arena dwingt hen daar enigszins toe. Kiezers worden immers vooral geïnformeerd door de media die, in een zoektocht naar dramatiek, politiek graag reduceren tot 'horse race'

tussen twee lijsttrekkers of een boksmatch van duidelijk geformuleerde en tegengestelde ideeën (Van Praag & Brants, 2005).

In het veranderde politieke landschap lijkt de grijze, matte en op samenwerking en consensus gerichte politiek niet langer te passen. Het uitruilprincipe heeft enkele belangrijke theoretische voordelen boven het klassieke compromis. Samengevat creëert het uitruilprincipe ruimte voor ideologische profilering, leidt het tot grotere herkenbaarheid en duidelijkheid voor de kiezer, maakt het grotere hervormingen mogelijk en versnelt het de formatie. Dat is de theorie, maar wat leert de praktijk?

2. Evaluatie uitruil Nederland

2.1 *Campagne en verkiezingsuitslag*

Nadat de rechts-populistische PVV van Geert Wilders in april 2012 niet langer bereid was om nieuwe bezuinigingen te 'gedogen', strandde het minderheidskabinet-Rutte I (VVD, CDA). In september volgden verkiezingen, maar eerst moest het demissionaire kabinet nog een begroting opstellen om aan de Europese begrotingsnormen te voldoen. Een week na het 'demasqué' van de PVV sloot een geleendheidscoalitie van VVD, CDA, D66, GroenLinks en ChristenUnie het 'lenteakkoord' over de begroting voor 2013. De PvdA steunde het akkoord niet, omdat Nederland zich volgens de sociaaldemocraten in 2013 nog niet binnen de Brusselse 3%-norm mocht laten insluiten.

Na de tijdelijk rust van het lenteakkoord volgde een gepolariseerde verkiezingscampagne. Diederik Samsom (PvdA) sprak over het "rechtse rotbeleid" en Mark Rutte (VVD) over het "linkse gevaar" en de neiging van "socialisten" om alles inkomensafhankelijk te maken, zelfs krentenbollen als ze de kans kregen. Het was de campagne van "het eerlijke verhaal" van Samsom en de beloftes van de Rutte die elke werkende Nederlander €1000 garandeerde en Griekenland niet langer zou steunen.

De korte maar felle campagne resulteerde in een verkiezingsuitslag met twee bijna even grote partijen op links en rechts. De VVD van Rutte won 41 en de PvdA van Samsom 38 van de 150 zetels. Op de verkiezingsdag werd voor de twee concurrenten al snel duidelijk, dat zij tot elkaar waren veroordeeld (Hoedeman & Meijer, 2012).

2.2 *Kabinetsformatie*

Afgaande op de verkiezingscampagne leek een paarse constructie geen sinecure te worden. Bovendien was de context waarbinnen VVD en PvdA een kabinet moesten formeren allesbehalve gunstig. Naast de economische crisis die sinds 2008 woedt, is de electorale volatiliteit sinds 2002 hoog en zijn de populistische partijen op de flanken (SP en PVV) een gegeven om rekening mee te houden. De doorzettende economische recessie dwingt tot vergaande bezuinigingen en ingrijpende hervormingen die tegelijkertijd grote electorale risico's met zich meebrengen. Ondanks de verschillende visies op de economische crisis was er sprake van een gedeeld

gevoel van urgentie (De Vries, 2012). Dat gevoel werd versterkt door het algemene beeld dat sinds het begin van de crisis in 2008 onder de kabinetten-Balkenende IV (2007-2010) en -Rutte I (2010-2012) te weinig was hervormd (Willems, 2013).

Tegen deze politieke achtergrond was het volgens Rutte en Samsom zaak om op belangrijke dossiers stappen te zetten (Du Pré & Giebels, 2012). De meeste hoofdrolspelers tijdens de formatie waren politiek volwassen geworden tijdens de Fortuyn-revolte en waren zich daardoor zeer bewust van de risico's van een paarse coalitie, namelijk het gevaar van stilstand en van zouteloze compromissen. Beide partijen vreesden voor een vervaging van hun ideologisch profiel, wat in het voordeel zou spelen van de concurrenten op de flanken (Hoedeman & Meijer, 2012).

De Tweede Kamer benoemde de informateurs Henk Kamp en Wouter Bos. Zij kregen de opdracht om op een zo kort mogelijke termijn de mogelijkheid van een stabiel kabinet bestaande uit VVD en PvdA te onderzoeken.¹ Doel van de informateurs was om een akkoord op hoofdlijnen te sluiten. De nadere uitwerking werd gelaten aan het nieuwe kabinet. Al snel werd duidelijk met welke houding de partijen de formatie in zouden gaan. Het was beter om 'elkaar iets gunnen' en standpunten te ruilen dan eindeloze zoektochten te ondernemen naar tot achter de komma gedetailleerde compromissen (Lagas, 2012).

Uitruilen ging volgens een door Wouter Bos bedachte methode. In totaal 40 beleids-onderwerpen zoals overheidsfinanciën, inkomenspolitiek, zorg, onderwijs of duurzame energie werden op kaarten geschreven. De partijen konden vervolgens om en

om een kaart kiezen die zij belangrijk vonden. De VVD koos allereerst de kaart van de overheidsfinanciën en de PvdA die van de inkomenspolitiek, enzovoort. De partij die een bepaalde kaart had gekozen, nam het voortouw bij de nadere uitwerking van het dossier. Om de scherpste kanten voor de ander eraf te halen werd de '80-20-regel' toegepast. De uitgewerkte voorstellen mochten 80% van de eigen ideeën bevatten en 20% van die van de andere partij (Meeus & Stokmans, 2012). Bij een mondelinge bespreking van het voorstel kon de andere partij nog wijzigingen aandragen (Hoedeman & Meijer, 2012).

2.3 *Positie Eerste Kamer*

Tegelijkertijd rezen er vragen bij het feit dat het te vormen kabinet wel over een meerderheid beschikte in de Tweede Kamer (79 van de 150 zetels), maar in de Eerste Kamer bleef steken op 30 van de 75 zetels. De onderhandelaars van de PvdA en VVD sloegen waarschuwingen hieromtrent in de wind, omdat ze verwachtten dat de Eerste Kamer de kabinetsplannen welwillend tegemoet zou treden. Ze vonden het niet nodig om het politieke draagvlak in de Senaat uit te breiden met bijvoorbeeld CDA (11 zetels in de Eerste Kamer) of D66 en GroenLinks (beide 5 zetels in de Eerste Kamer), omdat dit onder meer het uitruilen zou compliceren.

2.4 *Uitruilakkoord*

Bij de presentatie van het regeerakkoord poogden Rutte en Samsom het beeld neer

te zetten, dat het zoet en het zuur evenwichtig was verdeeld (Du Pré & Giebels, 2012). In de pers waren de analyses over de winst- en verliesrekening echter verschillend. *Elsevier*-columnist Syp Wynia vond dat Rutte het “kwartetspel” van de PvdA had verloren (2012), terwijl Martin Sommer van *de Volkskrant* de liberalen de winnaar van de formatie vond (2012). De VVD kon scoren op een strikt begrotingsbeleid, een belastingverlaging en een strenger immigratiebeleid, maar kreeg een versobering van de hypotheekrenteaftrek te slikken. De PvdA kon het kinderpardon op zijn conto schrijven samen met verschillende nivellerende maatregelen, maar ze moest wel toegeven op ontwikkelingshulp (bezuiniging van een miljard) en de strafbaarstelling van illegaliteit slikken. De sociaaldemocraten moesten ook een verkorte werkloosheidsuitkering (WW) en een versoepeling van het ontslagrecht aanvaarden.

De kernuitruil van het regeerakkoord was dat de VVD een strikt begrotingsbeleid verkreeg in ruil voor de nivellerende maatregelen die volgens de PvdA nodig waren om de pijn van de crisis “eerlijk” te kunnen verdelen. De belangrijkste nivellerende maatregel was de inkomensafhankelijke zorgpremie, een lang gekoesterde wens van de PvdA. De zorg was als grootste en de snelst groeiende post op de begroting één van de belangrijkste kaarten op de onderhandelingstafel. De VVD wilde anders dan de PvdA doorgaan met de marktwerking in de zorg en kreeg deze kaart. Ter compensatie mocht de PvdA de zorgfinanciering nader invullen; de zorgpremie zou inkomensafhankelijk moeten worden. Samsom was trots op het resul-

taat: “Het akkoord bevat het beste van beide werelden en de partijen hebben elkaar niet laten verlammen door de verschillen” (NOS, 2012a). De snelle formatie was daarmee een feit, maar nog geen twee weken later werd het regeerakkoord opengebroken.

2.5 Zorgpremie-oproer

De eerste kritiek op het regeerakkoord kwam van de invloedrijke oud-partijleider van de VVD Hans Wiegel. Hij noemde het nog te installeren kabinet-Rutte I misschien nivellerender dan het kabinet-Den Uyl (NOS, 2012b). Zijn kritiek was vooral gericht op de inkomenseffecten van de inkomensafhankelijke zorgpremie. Het kabinet had de effecten voor alle inkomensgroepen niet helemaal laten doorrekenen, waardoor binnen enkele dagen de twijfel om zich heen sloeg. Journalisten kwamen met afwijkende berekeningen, waarbij de hogere middeninkomens tot honderden euro's meer premie per maand zouden gaan betalen. Rutte stelde dat de effecten wel zouden meevallen en dat mensen onnodig bang werden gemaakt door de berekeningen in de media. Terwijl de berekeningen werden gerelativeerd, hielden de NOS en RTL4 vast aan hun berekeningen. Uiteindelijk bleken de berekeningen in de media juist te zijn en kreeg Ruttés geloofwaardigheid een knauw (Bakker & Du Pré, 2012).

Na het bekend worden van de inkomensafhankelijke zorgpremie was het bij de VVD niet langer rustig. Het verschil tussen de VVD van voor en na de campagne was groot. Tijdens de campagne richtte de

partij zich op de “hardwerkende Nederlander” en het linkse gevaar van nivelleren om tijdens de formatie vergaande nivellerende maatregelen van de PvdA te accepteren. De mailbox stroomde over en de telefoon stond roodgloeiend met ontevreden kiezers en radeloze VVD-bestuurders. *De Telegraaf*, een krant die de VVD over het algemeen gunstig gestemd is, voerde actief campagne tegen de plannen, kopte “Achterban van VVD is ziedend!” en had het over “Marx Rutte!” (De Telegraaf, 2012). In dezelfde week congresseerden de sociaal-democraten over het regeerakkoord. Daar was men wel tevreden. PvdA-voorzitter Hans Spekman, die zijn partij een linkser profiel wil aanmeten, vatte de geest van het akkoord samen: “We doen het met de blauwen, maar worden niet paars, maar blijven rood” en voegde daar enigszins provocerend aan toe dat nivelleren een feest is (Meijer, 2012) Terwijl de VVD een lesje crisismanagement kreeg, stemde het PvdA-congres dus tevreden in met het regeerakkoord. De gedachte was op dat moment toch vooral dat, als de VVD op dit dossier zou “terug onderhandelen” de hele evenwichtsoefening van begin af aan zou moeten worden hernomen.

Nog voordat het kabinet de regeringsverklaring had uitgesproken werd het regeerakkoord al weer opengebroken. In de dagen daarvoor was de druk op de VVD zo groot geworden, dat het reëel was dat Rutte en het kabinet de crisis niet zouden overleven. Bovendien stuitten de plannen in de Senaat op weerstand (Trouw, 2012a). Gezichtsverlies lijden en opnieuw onderhandelen was volgens de VVD-leiding de minst slechte optie. De PvdA-voormannen lieten zich ontvallen dat er ruimte was

om te spreken over het aanpassen van de maatregel. Uiteindelijk werd de inkomensafhankelijke zorgpremie vervangen door minder verstreckende nivellerende belastingmaatregelen en extra geld voor sociale zekerheid (de Volkskrant, 2012). Door de coulante houding van de PvdA keerde de rust voorlopig terug en kon de nieuwe ministersploeg beginnen met regeren.

2.6 *Van uitruilakkoord tot regeringsbeleid: een voorlopige evaluatie*

Het oproer rond de inkomensafhankelijke zorgpremie legde direct de aandacht op twee bijzondere elementen van het kabinet-Rutte II: de uitruil en de minderheidspositie van het kabinet in de Eerste Kamer. In de loop van het eerste kabinetsjaar zou vooral het ontbreken van een stabiële meerderheid in de Eerste Kamer als problematisch worden ervaren. Een evaluatie van het ‘uitruilakkoord’ is dan ook niet los te zien van de minderheidspositie in de Senaat. Ondanks het in elkaar grijpen van de uitruilconstructie en de minderheidspositie valt het een en ander te zeggen over de (door)werking van het uitruilakkoord dat ten grondslag ligt aan het kabinet-Rutte II.

Om te beginnen leidde het uitruilen van standpunten tot een snellere formatie. Die duurde 52 dagen. Dit is kort in vergelijking met het gemiddelde van bijna 88 dagen in de periode na de Tweede Wereldoorlog (Parlement.com, 2013). Thema’s werden niet tot in detail onderhandeld en moeilijke dossiers werden uitgeruild. De snelle formatie lijkt daarmee het eerste theoretische voordeel te bevestigen. Desondanks

behoeft de snelheid van de formatie enige nuance. PvdA-senator en hoogleraar politicologie Ruud Koole wees er in VPRO Buitenhof op, dat men de snelheid die men aan de voorkant van het proces wint, aan de achterkant verliest. Dat komt doordat de scherpe kanten van de beleidsvoorstellen nog niet geheel zijn 'uit' onderhandeld. Dat op het punt van de inkomensafhankelijke zorgpremies al na een week het regeerakkoord werd opengebroken, was volgens hem hiervan een bevestiging. Feitelijk werd hiermee de formatie tijdens het regeren voortgezet. Een uitruilakkoord is dus nog meer dan het klassieke regeerakkoord slechts het openingsakkoord van een nog te schrijven orkeststuk.

Ten tweede kan betwijfeld worden of het uitruilprincipe grotere hervormingen op politiek gevoelige dossiers mogelijk maakt. Zo liet het oproer rond zorgpremie zien dat het uitruilen op bepaalde gevoelige kwesties intern kan stuiten op veel verzet, dat mogelijk heviger is dan bij een ouderwets compromis. Zo was het behoud van het zorgstelsel (marktwerking) vooral een ideologisch punt voor de VVD, maar voor de kiezer was het tamelijk abstract. Het trof mensen niet direct in de portemonnee, zoals dat wel het geval was met de inkomensafhankelijke zorgpremie. Aan de keukentafel konden mensen zelf uitrekenen hoeveel honderden euro's ze meer zouden betalen. Een kwestie die vooral bij de VVD-achterban tot grote verontwaardiging leidde. Binnen de PvdA bracht de voorgenomen strafbaarstelling van illegaliteit dan weer onrust. Het verzet sluimerde al langer, maar kwam in de partij prominent op de agenda toen een van oorsprong Iraanse Nederlander een

petitie startte. In de nasleep van die zaak nam het PvdA-congres een motie aan die het kabinet oproep om de strafbaarstelling van illegaliteit in te trekken. Veel partijleden hadden principiële bezwaren tegen de strafbaarstelling. Samsom liet echter verstaan dat "terug onderhandelen" op dit thema wellicht onherstelbare schade aan de coalitie zou aanbrengen. Hij wist uiteindelijk zijn partij te overtuigen, maar de onvrede binnen zijn partij kreeg hij maar met moeite gesust (Hoedeman & Meijer, 2013). Zowel het 'zorgpremie-oproer' als de petitie tegen de strafbaarstelling van illegaliteit maakten duidelijk, dat de achterban van een partij wellicht beter een grijs compromis kan accepteren dan een uitruil die soms radicaal tegen zijn opvattingen en belangen ingaat. Uitruilen wordt dus bijzonder riskant als het directe belangen raakt of principiële punten betreft. Niet elk winst- en verliespunt weegt even zwaar.

Uitruilen kan ook buiten de partijen op weerstand stuiten. Het is daarom zaak om niet alleen binnen de coalitie voldoende draagvlak te hebben, maar ook daarbuiten. In de Nederlandse polder is de regering voor het welslagen van het beleid immers afhankelijk van allerlei maatschappelijke organisaties. De kabinetsformatie is slechts het politieke werk van enkelen; het proces van overtuigen moet daarna nog plaatsvinden. Oud-fractievoorzitter van de PvdA Jacques Wallage wees erop dat "[e]n coalitie in Den Haag, nog geen coalitie in het is land [is]" (Trouw, 2012b). Voor het welslagen van sociaaleconomische hervormingen bijvoorbeeld, is de steun nodig van werknemers en werkgevers. Dit maakte dat de

grote arbeidsmarkthervormingen uit het uitruilakkoord maar beperkt houdbaar waren. Vanuit de vakbeweging was immers veel kritiek te horen, waardoor een hete herfst vol demonstraties dreigde. In ruil voor steun van de sociale partners paste het kabinet de plannen voor de arbeidsmarkt snel aan. Ook op andere terreinen was de beperkte houdbaarheid van het uitruilakkoord zichtbaar. Zo volgden een zorgakkoord en een energieakkoord met enige bijsturingen op aangeven van het bedrijfsleven en milieuclubs. Ten slotte werden verschillende akkoorden met de oppositie gesloten over de begroting om een meerderheid in de Eerste Kamer te verkrijgen.

De tentoongespreide daadkracht van het uitruilakkoord smoorde daarmee in de polder en in de Eerste Kamer. Om draagvlak voor hervormingen te creëren, namen afstand van de politiek van grote stappen en keerde men feitelijk terug naar het oude schikken en plooiën, bijschaven en uitstellen. Alles werd uit de kast gehaald om draagvlak te creëren. De politiek van Rutte II werd dan ook geduid als een soort 'Echternach-politiek' waarbij na elke twee stappen vooruit, één stap achteruit wordt gezet.

Het uitruilakkoord legde nadrukkelijk de winst- en verliespunten van de formatie bloot met een grotere herkenbaarheid en duidelijkheid voor de kiezer tot gevolg. Daarmee is het derde theoretische voordeel bevestigd. Al is het de vraag of het daadwerkelijk een voordeel is voor partijen: niet alleen de winstpunten maar ook de verliespunten worden immers geëtaleerd. In tegenspraak met het vierde theoretische voordeel lijken de grotere herkenbaarheid

en duidelijkheid van een uitruilakkoord de ruimte voor een ideologische profilering eerder te beperken dan te verruimen. Partijen zijn na een gepolariseerde campagne namelijk bijzonder kwetsbaar om toe te geven op de thema's waarop ze zich profileerden. In 2012 gold dit vooral voor de VVD en in mindere mate voor de PvdA. De VVD polariseerde nadrukkelijk, dikte verschillen aan en legde de kiezer een duidelijke keuze voor tussen links en rechts. Vanuit electoraal perspectief was die campagne bijzonder succesvol. De uitruilmethode leidde er echter toe, dat er op deelterreinen beleid werd gevoerd waartegen in de campagne was geageerd. De uitruil compliceerde daarmee de acceptatie van het akkoord na de formatie en tastte de geloofwaardigheid van de VVD aan toen die nivellerende maatregelen van de PvdA accepteerde. Juist binnen gepolariseerde politieke verhoudingen lijkt het uitruilen niet de meest geschikte methode te zijn. Het leidt tot grote onrust bij de achterban en tast de geloofwaardigheid van politici aan. Zo had Rutte na minder dan een jaar regeren in de peilingen bijzonder lage waarderingscijfers. 12% van de kiezers had nog vertrouwen in hem en 80% was van mening dat de premier de economische crisis erger maakte (Niemantsverdriet, 2013).

Een uitruilakkoord houdt bovendien het risico in dat het de polarisatie uit de campagne in het kabinet trekt. Tegengestelde posities worden niet langer verzoend op kabinetsniveau, zoals dat bij het traditionele compromis het geval is. Het gevolg is dat nadrukkelijke VVD-punten worden uitgevoerd door bewindslieden van de PvdA en vice versa. Daarbij komt

dat de fracties hun steun moeten toezeggen aan voorstellen waarop zij een tegenovergestelde visie hebben. Het risico is dan reëel dat er ‘dissidenten’ op verschillende deelterreinen opstaan wanneer het verzet vanuit de achterban groeit.²

Samenvattend kan men stellen dat het eerste theoretische voordeel (dat de formatie sneller gaat door te ruilen) moet worden genuanceerd, omdat tijdens het regeren de scherpe kanten van de voorstellen nog moeten worden uitonderhandeld. Voor het tweede theoretische voordeel (dat uitruilen grote hervormingen mogelijk maakt) geldt dat ‘grote hervormingen’ in de Nederlandse polder stuiten op ‘grote weerstanden’ bij de achterban van partijen en maatschappelijke organisaties. Een breed draagvlak is in de Nederlandse verhoudingen vaak noodzakelijk voor hervormingen. Voor partijen is het daarom zaak om stap voor stap te hervormen en weerstanden in politiek en samenleving te doorbreken. Dit lijkt haaks te staan op de geest van een uitruilakkoord. Het derde theoretische voordeel (dat uitruilen tot grotere herkenbaarheid en duidelijkheid voor de kiezer leidt) wordt bevestigd. Een uitruilakkoord laat helder zien hoe de winst- en verliesrekening is verdeeld. Het levert echter mogelijk meer problemen op dan in de theorie naar voren kwamen, zeker als politici bereid zijn principiële punten of directe (financiële) belangen van hun achterban uit te ruilen. De geloofwaardigheid van politici komt dan onder druk te staan. Dit zal versterkt naar voren komen in een gepolariseerd politiek klimaat, waarin de verschillen worden aangedikt. Daarmee is tevens het vierde theoretische voordeel (dat

uitruilen ruimte creëert voor ideologische profilering) op zijn minst betwistbaar.

3. In België?

In België werd het uitruilprincipe nog niet toegepast, waardoor we niet op de politieke praktijk kunnen terugbuigen om het te evalueren. Vanuit de huidige politieke context is het wel mogelijk om een inschatting te maken van de mogelijke meerwaarde ervan. Daarbij zijn er in theorie heel wat voordelen, maar lijken in de praktijk bezwaren op te duiken.

In de mate dat uitruilen het formatieproces inderdaad versnelt, zal men bij de Belgische politici wellicht weinig tegenstanders van het uitruilprincipe vinden. De oeverloze formatiegesprekken na de verkiezingen van 2007 en het wereldrecord regeringsvormen dat na de stembusgang van 2010 werd neergezet, waren enkel voor liefhebbers van het surrealisme een aangenaam spektakel. Belgische politici zijn zich bewust van de imagoschade die ze in binnen- en buitenland geleden hebben met hun onvermogen om binnen een aanvaardbare termijn een stabiele regering te vormen. De slechte *ratings* door kredietbeoordelaars en de daaraan gekoppelde toenemende rente die België op de internationale markten moest betalen om zijn schulden af te lossen, zijn voor veel politici niet meer voor herhaling vatbaar. Zowat alle partijen willen in 2014 dan ook een snelle formatie.

Ook de idee dat uitruilen steviger hervormingswerk toelaat dan het klassieke compromis zal sommige politici als mu-

ziek in de oren klinken. Volgens Carl Devos (2013) tekent zich de laatste jaren in de Belgische politiek immers een modelstrijd af over hoe we aan politiek willen doen. In model A wordt gekozen voor drastische maatregelen en een radicale ommekeer. Een visie die vooral door N-VA wordt uitgedragen onder de slogan “De kracht van verandering”. Daartegenover staat model B, waarbij in de lijn van het klassieke compromis gekozen wordt voor de geleidelijkheid. Verandering moet met de kaasschaaf gebeuren, d.w.z. geen forse ingrepen maar stapsgewijze hervorming, met uitzonderingen.

Dat regeringsdeelname soms de geloofwaardigheid van partijen ondermijnt, blijkt ook uit de Belgische context. Open VLD krijgt nog steeds een lichtblauw etiket opgeplakt door veel van haar voormalige kiezers. Nochtans tonen de data van het Comparative Manifesto Project (CMP)

aan dat het sociaaleconomisch programma van de partij nooit minder rechts is geweest dan dat van haar grootste uitdager N-VA. Maar de compromissen die de partij ten tijde van Paars (1999-2007) sloot, blijven blijkbaar afstralen op de partij. Ook dat is een reden om aan te nemen dat de uitruil een meerwaarde heeft binnen de Belgische politieke context. Uitruil laat toe om in een regering te stappen en alsnog een scherp profiel aan te houden. Een argument waar partijen als sp.a en de PS oren naar zouden kunnen hebben, teneinde de concurrentie op de flanken (respectievelijk de radicaal-linkse PvdA en PTB) de wind uit de zeilen te halen.

Ten slotte ontsnapt ook België niet aan de moderne problemen van de politiek waarvoor het uitruilprincipe in theorie een uitweg zou kunnen bieden. Het electoraat is veel minder honkvast dan in het

TABEL 1. **Belgische electorale volatiliteit 1961-2010 (Bron: Deschouwer, 2004 + eigen berekeningen).**

'61	'65	'68	'71	'74	'77	'78	'81	'85	'87	'91	'95	'99	'03	'07	'10
4,8	16,1	7,1	6,5	3,5	6,1	6,0	14,4	10,0	4,5	12,2	7,7	10,8	12,8	11,9	19,4

TABEL 2. **Polarisatiegraad Belgisch partijstelsel 1995-2010. Eigen berekeningen op basis van CMP-data.**

Verkiezing	Vlaanderen		Franstalig België	
	Alle partijen	Traditionele partijen ³	Alle partijen	Traditionele partijen
1995	5,6	8,8	11,9	12,6
1999	11,8	6,5	6,5	4,7
2003	10,9	10,3	10,1	11,7
2007	21,6	19,0	6,9	7,6
2010	23,6	16,9	15,9	17,6

verleden. Dat blijkt uit cijfers die de netto-verschuivingen tussen partijuitslagen bij twee opeenvolgende verkiezingen weergeven (Tabel 1). Sinds de jaren 1980 komen steeds vaker verkiezingen voor met een volatiliteitsgraad van meer dan 10.

Daarnaast is de inhoudelijke polarisatie toegenomen, zoals blijkt uit Tabel 2. Daarin wordt per verkiezing sinds 1995 de polarisatiegraad weergegeven. Dit is de gemiddelde afstand tussen de posities van de Belgische politieke partijen op de links-rechtsschaal van het CMP. Vooral aan Vlaamse zijde neemt de polarisatie gestaag toe, ook onder de traditionele partijen. Aan Franstalige zijde kent de evolutie een grilliger verloop, maar in 2010 was de polarisatie duidelijk groter dan voorheen.

In theorie valt binnen de Belgische context dus wel wat te zeggen voor het uitruilen van programmapunten. Maar geldt dat ook in de praktijk? De enorme versplintering van het partijlandschap en het neocorporatistische overlegmodel zijn belangrijke redenen waarom België niet geschikt lijkt te zijn voor dit alternatieve besluitvormingsmodel. Bovendien kent de Belgische politiek, zoals alle politieke systemen, zeer gevoelige dossiers waarbij uitruilen onmogelijk lijkt.

De Nederlandse praktijk laat verder zien dat het uitruilen op bepaalde gevoelige kwesties intern kan stuiten op veel verzet, dat mogelijk heviger is dan bij een ouderwets compromis. Ook de Belgische politiek kent kwesties die op heel wat interne tegenstand zouden kunnen stuiten als ze betrokken worden in een uitruil. De afschaffing van de automatische indexerings van de lonen is een voorbeeld. Via het hervormen van de indexkorf is de im-

pact van die automatische indexerings op de lonen in het verleden al herhaaldelijk teruggeschroefd, maar tot een afschaffing is het nooit gekomen. Dit is immers een belangrijk symbool voor de sociaaldemocratische partijen in België. Hun achterban zou een afschaffing nooit aanvaarden.

Vervolgens lijkt ook de enorme partijversplintering grote problemen te stellen. In Nederland had men eind 2012, althans op basis van de zetelverdeling in de Tweede Kamer, genoeg aan twee partijen om aan een parlementaire meerderheid te geraken. In België daarentegen zijn momenteel zes partijen nodig om op het federale niveau een regering te vormen en in de nabije toekomst zal dit zeker niet onder vier dalen. Uitrusten lijkt op het Belgische federale niveau dus niet voor de hand te liggen. Want een regeringspartij moet in het beste geval misschien eerst drie keer in het defensief gaan, voordat ze zelf mag scoren met de realisatie van één van haar belangrijke programmapunten. In een tweeledige regering kan men min of meer *break even* draaien, maar met meer dan twee dreigt men de verliezen op te stapelen. Door het uitruilen zou constant een zwaard van Damocles boven de Belgische regeringen kunnen hangen. Door de veelheid aan partijen dreigt immers ook een veelheid aan discussies tussen de partijtop en de achterban over de te volgen partijlijn. In dat opzicht zijn er meer mogelijkheden voor een positieve uitruil in de deelstaatarparlementen, waar tweeledige regeringen minder ondenkbaar zijn.

Maar zelfs daar blijft nog steeds de drempel van het sociaal overleg die genomen moet worden. België is net als Nederland een toonbeeld van een land met

een neocorporatistische overlegcultuur. Een politiek en maatschappelijk akkoord liggen daarbij soms ver uit elkaar. Om ook voldoende maatschappelijk draagvlak te vinden voor de hervormingen die men wil doorvoeren, lijkt het waterige compromis altijd om de hoek te loeren. Vanuit die vaststelling stellen partijen zoals N-VA en Open VLD vragen bij de 'blokkeringsmacht' van de sociale partners. Om te voorkomen dat in de toekomst de 'noodzakelijke' hervormingen worden tegengehouden, suggereren zij het primaat van de politiek. Voorlopig blijft het sociaal overleg evenwel nog sterk overeind, omdat het mechanisme kan rekenen op de steun van de politieke linkerzijde en de christendemocratie.

4. Slotbeschouwing: uitruilen in de Lage Landen

We startten dit essay met de vaststelling dat het klassieke pacificatiemodel onder druk staat in de Lage Landen. Deze besluitvormingswijze heeft in zowel de Nederlandse als de Belgische politieke geschiedenis haar grote meerwaarde bewezen. Want in tegenstelling tot wat sommigen dachten (Almond & Verba, 1963), was een stabiele democratie in een verdeelde samenleving wel degelijk mogelijk (Lijphart, 1977). De Lage landen waren daarvan het bewijs. Beide samenlevingen zijn evenwel geëvolueerd, wat onder anderen politici aan het denken zette. Het compromis, een essentieel onderdeel van de pacificatiedemocratie, stond daarbij steeds vaker ter discussie. Als alternatief

wierpen Rutte en Samsom de positieve uitruil in het leven.

In theorie valt iets te zeggen voor dit nieuwsoortige compromis, omdat het een poging is om in de hedendaagse politiek-maatschappelijke context aan politiek te doen. Politici moeten het nu immers doen zonder de stabiele bedding van de verzuilde samenleving. De volgzzaamheid van de verzuiling is lang voorbij en de grote volatiliteit van het electoraat is een gegeven. Hierdoor dragen ouderwetse compromissen meer dan in het verleden grote electorale risico's met zich mee. Zeker in een gepolariseerde politieke context waarin partijen zich sterk tegen elkaar afzetten, wordt het verlies op het eigen verkiezingsprogramma bij de coalitievorming des te duidelijker voor de kiezer.

Maar na een blik op de Nederlandse en Belgische praktijk lijken de voordelen van de positieve uitruil toch te stranden. Allereerst vallen de electorale risico's van de hedendaagse politiek allerm minst weg door te ruilen. Het ouderwetse compromis stuitte vaak op onvrede bij de achterban, maar het uitruilen van politiek gevoelige dossiers kan leiden tot ware opstanden vanuit die achterban. Uitruilen wordt daarbij, zeker in een gepolariseerd politiek klimaat, evengoed een balanceeract als het ouderwetse compromis.

Ten tweede botst het uitruilen op de institutionele structuren van de pacificatiedemocratie. Zo zit het compromis ingebakken in het institutionele dna van de Lage Landen. De neocorporatistische structuur van beide landen maakt het moeilijk om fundamenteel te hervormen volgens het uitruilprincipe. Het overleg met de sociale partners, die in veel mindere mate

onderhevig zijn aan de electorale gevolgen van een waterig compromis, blijkt in Nederland de duidelijke keuzes van het kabinet-Rutte te hebben beperkt. Ook het proportioneel kiessysteem lokt een klassiek compromis uit. Het leidt immers tot een sterke versplintering van het politieke systeem, waardoor het vaak niet mogelijk is om te besturen met minder dan drie partijen. Het huidige tweeledige kabinet-Rutte II heeft gedoogsteun nodig in de Eerste Kamer. Aangezien uitruilen met twee al geen evidentie blijkt, kan men er van op aan dat het met drie of meer echt een onmogelijke opdracht wordt. Dat geldt zeker voor België, waar op federaal niveau soms zelfs met zes partijen wordt geregeerd.

Indien Nederlandse en Belgische politici het sociaal overleg en de grote proportionaliteit van het kiesstelsel in beide landen blijven verdedigen, is er geen uitweg uit het klassieke compromis. Sommige politici lijken vandaag te verlangen naar de voordelen van het meerderheidssysteem (snel formeren, radicale hervormingen doorvoeren en duidelijke keuzes maken zonder toe te geven op het eigen programma), maar doen geen afstand van de voordelen van het proportionele systeem. Een fundamentele hervorming in de richting van het meerderheidssysteem (bijvoorbeeld via forse kiesdrempels of kleinere kieskringen) lijken ze niet te willen maken. Het compromis kan daarom ook niet als 'verwerpelijk' worden beschouwd. Het is de essentie van het systeem. Als politici dat systeem niet willen aanpassen, moeten ze het compromis in een beter daglicht stellen en wijzen op de eerbaarheid van deze besluitvormingskunst.

Noten

1. *Kamerstukken II 2012/13*, 33 410, nr. 12, p. 1.
2. Binnen de PvdA-fractie zijn sinds de verkiezingen twee Kamerleden opgestapt: Désirée Bonis omdat zij het buitenlandse beleid te veel in de richting van de VVD vond overhangen en Myrthe Hilkens omdat zij vond dat zij te weinig ruimte kreeg voor haar eigen idealen.
3. Dit is aan Vlaamse zijde CD&V, Open VLD en sp.a. Dus zonder Vlaams Belang, Lijst Dedecker, N-VA en Groen. Aan Franstalige zijde is dit CDH, MR en PS. Dus zonder Eco-lo. Voor het Franstalige Front National zijn geen cijfers beschikbaar.

Bibliografie

- Almond, G. & Verba, S. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Bakker, M. & Du Pré, R. (2012). Iedereen zag bom over het hoofd: Reconstructie valse start kabinet-Rutte II. *De Volkskrant* 10 november.
- Bouteca, N. (2014). "Ze zeggen allemaal hetzelfde". Perceptie of feit? In C. Devos (Ed.), *België @2014. Een politieke geschiedenis van morgen* (pp. 145-170). Gent: Borgerhoff & Lamberigts.
- Caramani, D. (2008). *Comparative Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Deschouwer, K. (2004). Political Parties and their Reactions to the Erosion of Voter Loyalty in Belgium: Caught in a Trap. In

- P. Mair., W. Müller & F. Plasser (Eds.), *Political Parties and Electoral Change* (pp. 179-206). London: Sage.
- De Telegraaf (2012). Achterban VVD is zierend. 21 november.
- De Volkskrant (2012). Kamp: Rutte en Samsom delen dezelfde prioriteiten. 21 september.
- De Volkskrant (2012). Samsom 250 miljoen voor sociale agenda. 12 november.
- Devos, C. (2013). 2014 gaat over vraag hoe we aan politiek willen doen. *De Morgen* 23 september.
- Devos, C. & Steyvers, K. (2012). Partijen en partijsystemen. In C. Devos (Ed.), *Een plattegrond van de macht. Inleiding tot de politieke wetenschappen* (pp. 251-300). Gent: Academia Press.
- De Vries, J. (2012). Grote stappen in formatie, coalitie VVD-PvdA is inzet. *Trouw* 18 september.
- Du Pré, R. & Giebels, R. (2012). Rutte en Samsom: na weekje scharrelen al verloofd. *De Volkskrant* 2 oktober.
- Hoedeman, J. & Meijer, R. (2012). Reconstructie: De wording van Rutte II ontrafeld. *De Volkskrant* 3 november.
- Hoedeman, J. & Meijer, R. (2013). De geheime codes van een politiek verstandshuwelijk. *De Volkskrant* 6 juli.
- Hooghe, M. (2012). Roepen en schelden, en dan weer verzoenende taal. *De Standaard* 2 november.
- Huysse, L. (2013). Verzuiling in Vlaanderen. Een in memoriam. *De Standaard* 12 januari.
- Koch, K. (1999). Politiek succes is grijs, niet paars. *Trouw* 21 augustus.
- Lagas, T. (2012). Nu het vertrouwen er is kan de uitruil beginnen. *Trouw* 19 september.
- Lijphart, A. (1977). *Democracy in Plural Societies: A Comparative Explanation*. New Haven: Yale University Press.
- Meeus, T.-J. & Stokmans, D. (2012). Vanacht nog even bellen? Dwing de ander niet door het stof te gaan. *NRC Handelsblad* 3 november.
- Meijer, R. (2012). 'Hartstikke rood' in paars kabinet. *De Volkskrant* 5 november.
- Niemandverdriet, T. (2013). De premier die meebuigt met de omstandigheden. *NRC Handelsblad* 14 september.
- NOS (2012a). Persconferentie Rutte en Samsom over regeerakkoord. <http://nos.nl/artikel/418478-formatiedagboek-2012.html>. 29 oktober.
- NOS (2012b). Wiegel: nivellerender dan Den Uyl. www.nos.nl/artikel/435205-wiegel-nivellerender-dan-den-uyl.html. 31 oktober.
- Parlement.com (2013). *Duur kabinetsformaties sinds 1946*. http://www.parlement.com/id/vhnnmt7mnnzb/duur_kabinetsformaties_sinds_1946.
- Pennings, P. & Keman, H. (2008). The Changing Landscape of Dutch Politics Since the 1970s: A Comparative Exploration. *Acta Politica*, 48, 154-179.
- Raad voor het openbaar bestuur (ROB) (2009). Democratie vereist partijdigheid. http://www.rob-rfv.nl/documenten/migratie/boekje_advies_politieke_partijen_def.pdf.
- Rabinowitz, G. & Macdonald, S. (1989). A Directional Theory of Issue Voting. *The American Political Science Review*, 83 (1), 93-121.
- Schmitt, C. (1932). *Der Begriff des Politischen*. Berlijn: Duncker & Humblot.
- Sommer, M. (2012). Samsom staat verrast naast zijn bed: We zitten in de regering! *De Volkskrant* 4 november.

- Tobback, B. (2012). De ene belastingregering is de andere niet. *De Standaard* 2 november.
- Trouw (2012a). Druk op Rutte II neemt toe. 7 november.
- Trouw (2012b). Wallage: 'Niet zomaar even het regeerakkoord uitvoeren'. 11 november.
- Van Praag, Ph. & Brants K. (2005), Gefascineerd door de horse race: de campagne bij NOS-journaal en RTL-nieuws. In Ph. Van Praag & K. Brants (Eds.), *Politiek en media in verwarring: de verkiezingscampagnes in het lange jaar 2002* (pp. 66-91). Amsterdam: Spinhuis.
- Van Thijn, E. (1967). Van partijen naar stembusaccorden. In E.C.M. Jurgens *et al.*, *Partijvernieuwing?* (pp. 54-73). Amsterdam: Arbeiderspers.
- Volkens, A. & Klingemann, H.-D. (2002). Parties, Ideologies and Issues. Stability and Change in Fifteen European Party Systems: 1945-1998. In R. Luther & F. Muller-Rommel (Eds.), *Political Parties in the New Europe* (pp. 143-167). Oxford: Oxford University Press.
- Willems, L. (2013). Minister-president Mark Rutte is heus niet de enige die geen oplossing meer heeft. *Het Financieele Dagblad* 29 juni.
- Wynia, S. (2012). Hoe Rutte kwartetspel van de PvdA verloor. *Elsevier* 3 november, p. 12.